

УДК 323:321.7

Шаповаленко М.В.
Харківський національний
університет внутрішніх справ

РЕГІОНАЛЬНІ РОЗБІЖНОСТІ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА З ТОЧКИ ЗОРУ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена проблемі структурних чинників демократичних перетворень в умовах регіональних соціально-політичних особливостей в країні з точки зору мультикультурної політики. Аналізуються поняття „розколоте суспільство”, „соціально-політичні розмежування, які використовуються у політологічному дискурсі при аналізі сучасної політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: поділи, соціально-політичні розмежування, розколоте суспільство

Шаповаленко М.В. **РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОТЛИЧИЯ В ПРОЦЕССЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ**

Статья посвящена проблеме структурных факторов демократических преобразований в условиях региональных социально-политических особенностей с точки зрения мультикультурной политики. Анализируются понятия „расколотое общество”, „социально-политические размежевания”, которые используются в политологическом дискурсе при анализе современной политической ситуации в Украине.

Ключевые слова: отличия, социально-политические размежевания, расколотое общество.

Shapovalenko M. **REGIONAL CLEAVAGES IN DEMOCRATIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY FROM MULTICULTURAL POLITICS POINT OF VIEW**

This article is devoted to regional cleavages as structural factors of democratization of transitional societies (Ukrainian first of all) and multicultural politics. Some concepts from the political discourse such as „divided society”, „sociopolitical cleavages” are analyzed.

Key words: cleavages, sociopolitical cleavages, divided society.

Проблема структурних чинників демократичних перетворень займає ключове місце у розробці й дослідженні багатьох аспектів функціонування політичної системи. Крім відомих зарубіжних учених, які ґрунтовно досліджували загальні проблеми становлення, функціонування політичних систем і їхніх складових, факторів впливу тощо, вітчизняні політологи та соціологи зосередили увагу на вкрай актуальній для України проблемі – наявності соціально-політичного та регіонального розмаїття мають певне підґрунтя не лише у культурно-цивілізаційному полі, а й суто політичному. Це насамперед А. Романюк, А. Фісун, С. Телешун, О. Сушко, А. Колодій та інші. І це розмаїття вкладається в таке поняття, як розбіжності. Проте дослідження соціорегіональних розбіжностей у контексті президентських виборів мають, на нашу думку, чимале значення для електоральних процесів в Україні. Досвід незалежного існування держави доводить тривалий вплив цих розбіжностей на її подальший розвиток.

Серед передумов соціорегіональних розбіжностей одне з вагомих місць належить соціальній стратифікації суспільства, котра формує особливості протиріч і конфліктів у кожній країні. Останні, як правило, активно використовуються (або замовчуються) політичними елітами залежно від обсягу переваг, які вони отримують від актуального порядку денного [1]. Інституціоналізація протиріч відбувається в різних формах у процесі перетворень. Будь-яка політична реформа спрямована на оптимізацію використання владних ресурсів правлячими елітами та зростання ефективності мобілізації населення щодо досягнення певних цілей. Але для цього потрібно мати відповідні інституційні структури, що відбивають розмаїття соціуму. Останнє створює поділи/розбіжності (з нашої думки, за певним політичним часом можна стверджувати саме це) і розмежування у суспільстві за численними ознаками. Ці поділи й розмежування впливають на особливості громадянського суспільства, партійної системи, формують певні механізми прийняття політичних рішень.

Наявність такого фактору, як соціально-політичні поділи й розмежування у суспільствах, що трансформуються, на жаль, часто ігнорується політиками і вченими. Не дивно, що цей фактор виявляється несподіванкою для політиків і політологів під час чергових виборчих перегонів, не зважаючи на наявність розмаїття як етнокультурного і мовно-

го, так і регіонального. Саме останнє перетворюється у чинник провалів у поточній політиці і призводить до спочатку суспільного розколу, розвитку іредентизму та сепаратизму, а потім і до державної фрагментації.

За наявності більш-менш стабільного розвитку суспільства, збалансованої політичної системи ігнорування соціально-політичних поділів в країні певний час може не мати негативних наслідків. Але постійне нехтування цього фактору може стимулювати накопичення конфліктогенного потенціалу навіть у розвинутому суспільстві зі стійкими демократичними традиціями.

В умовах системних змін соціально-політичні поділи містять небезпечний конфліктогенний чинник розвитку суспільства, нехтування яким може загрожувати цілісності чи навіть існуванню держави. Регіональний розкол в Україні, а саме він набув певного рівня зрілості під час виборчої кампанії 2004 року, мав свою історію, починаючи з 1994 р., передумови та наслідки. Тому дуже важливо для майбутнього розвитку країни відповісти на такі питання: як саме впливатимуть на функціонування політичної системи регіональні, культурні, мовні, етнічні відмінності, і як це може вплинути на особливості партійної системи країни, моделі мобілізаційної політики?

Концепція соціально-політичного розмежування/поділу в нашій політологічній літературі ще не має достатнього поширення, хоча на нашу думку, теорія соціальних кліважів („cleavage” – від фр. *clivage*, англ. *cleavage* – розмежування, розділення) певною мірою може допомогти у вивченні особливостей демократичного транзиту у посткомуністичних країнах. В українському політологічному дискурсі ще не визначена низка таких понять, як „розмежування”, „поділ”, „розкол”.

У західній літературі проблемам розмежування, ефективності держави у виконанні її функцій, ролі соціально-політичних поділів у формуванні партійної системи, діяльності парламентів приділяється велика увага. Політичні поділи фактично репрезентують наявні національні, етнічні, релігійні, мовні, регіональні поділи.

У межах українського дискурсу необхідно розрізнати розкол і розмежування/поділ (у зв'язку з тим, що поки що ці поняття мають рівне змістовне навантаження). З точки зору американських дослідників, якщо ці розмежування систематично впливають на політичний вибір і формування поточної політики, то це вже політичний розкол. Залеж-

но від характеру впливу розрізняють кумулятивні і поперечні розколи. Кумулятивний розкол означає зіткнення людей або представників соціальних груп з багатьох питань, тобто розходження по одному з показників свідчить про конфліктність та протиріччя з низки інших питань. Поперечні розколи демонструють єдність з одних питань і розходження – з інших. Кумулятивний розкол у поєднанні з економічними питаннями, соціальною нерівністю може стати причиною громадянської війни або постійної соціальної напруги [2, с.54-55]. Прикладом класичного кумулятивного розколу вважається Північна Ірландія. У цій країні в основі розколу знаходяться релігійні відмінності: як правило, католик належить до незаможних прошарків населення, і навпаки, протестант – представник щонайменше середнього класу країни. Нідерланди демонструють приклад поперечного розколу, коли релігійні ідентичності не корелюють з соціально-економічним станом групи, і серед представників різних релігійних груп є як заможні, так і незаможні люди.

Під соціально-політичним поділом польській дослідник Рішард Хербут розуміє „...стабільний стан поляризації політичної спільноти, у межах певної суспільної групи надає підтримку конкретним політичним напрямкам або політичним структурам, які є представниками цих напрямів, тоді як інші суспільні групи підтримують опозиційні напрями політики, або репрезентуючи їхні політичні партії” [цит. за: 3, с.38-39]. Фактично поділ/розмежування – це довготривалий конфлікт, у якому беруть участь різні конкуруючі політичні організації, а саме – політичні партії, суспільно-політичні рухи та певною мірою групи інтересів.

Як зазначається у літературі, далеко не всі розмежування у суспільстві перетворюються у соціально-політичні розколи. Індикаторами вважаються зв'язок між соціальною групою і політичною партією, або політичною інституцією, котрі представлятимуть та захищатимуть інтереси даної соціальної групи, та тривалість існування даного зв'язку. З точки зору львівського політолога А. Романюка, найбільш прийнятним визначенням існування соціально-політичного поділу у суспільстві є виникнення зв'язку між групою та політичною партією. Другим виміром є тривалість існування цього зв'язку, який позначається як тривалість соціополітичного поділу. Як стверджують аналітики для цього потрібно щонайменше два парламентських терміни, що дозволяє виявити по-

стійний або тимчасовий і кон'юнктурний характер цього зв'язку [3, с.38-39].

В основі соціально-політичних поділів, котрі призводять до політичних розколів, знаходяться соціально-економічні, етнічні, мовні, релігійні і територіальні розбіжності. Як зазначає А.Лейпхарт, основою „...тривалих, а не тимчасових, швидкоплинних суперечностей, що впливають на вибори, є соціально-економічні, релігійні, культурно-етичні, місто-село, підтримка уряду, міжнародна політика та пост матеріалізм” [4, с.38-39].

Норвезький учений С. Роккан, досліджуючи електоральну поведінку, зосередився на соціальних кліважах, тобто на глибоких розколах суспільства за різними ознаками (класовими, расовими, релігійними та іншими). Саме вони, на його думку, визначають розмір і якість партійних систем. Роккан вважав, що причиною цих політичних розколів є відносини центру та периферії: в процесі формування політичної нації між національним центром, що є лідером модернізації, і периферією виникають чисельні економічні, соціальні, культурні, юридичні та інші протиріччя. Кліважі, або розколи, супроводжуються формуванням стійких переваг, навколо яких створювалися європейські партії. Після виникнення базових електоральних структур (інститутів, у тому числі процедури голосування) відбувається „затвердіння”, „заморожування” (freezing) (розколів) електоральних структур (інститутів), їхня стабілізація. С.Роккан наводить приклад політичних партій Європи 1960-х років, які відбивають фактично кліважі 1920-х років.

Теорія „затвердіння” була висунута С.Рокканом разом з американським політологом С.Ліпсетом у 1967 р. Основою теорії соціально-політичних розмежувань цих дослідників є теза про вплив базових соціальних конфліктів на партійну систему [5]. Ці розмежування набувають великого значення під час великих подій і впливають на їхні наслідки. Національна та індустріальна революції стимулювали появу таких чотирьох розмежувань, що вплинули не лише на конфігурацію партійних систем, а й на політичні системи в цілому: між центром і периферією, церквою та державою, містом і селом, між робітниками і приватними власниками.

Але дослідження С.Ліпсета і С.Роккана відбивало особливості країн, де вже відбулися і національна, й індустріальна революції. Тому незавершеність цих подій упродовж ХХ століття в країнах Східної Європи, СНД дає унікальну можливість моніторингу й

аналізу формування конфігурацій і партійних систем, і самих політичних систем під впливом розмежувань, що формуються, у всіх без винятку країнах пострадянського простору.

Поряд із так званими класичними чинниками, що впливають на структурування розмежувань, а саме: продовження модернізації, формування нації-держави, діє ще й такий чинник, як „міжнародна революція” (за висловом французького дослідника Д. Л. Сейле [6]), або перехід від капіталізму до капіталізму через соціалізм, котрий здійснили більшість країн Східної Європи. Саме останній процес зумовлює відсутність у класичному вигляді чотирьох розмежувань Ліпсета – Роккана. Конфлікт між робітниками і власниками в умовах соціалізму був нівельований, різниця між містом і селом, хоча б на рівні риторики, постійно зменшувалася, церква на теренах СРСР була відокремлена від держави, а протиріччя між центром і периферійними республіками (наприклад, між Москвою і столицею будь-якої іншої республіки, від Києва до Алма-Ати) поглиблювалися. Фактично ці протиріччя не набували адекватного інституційного оформлення за низького рівня раціоналізації й формалізації політичних відносин. Це, безумовно, підживлювало розвиток клієнтельних відносин, котрі будувалися на принципах залежності від патрона, і величезного адміністративного ресурсу. Саме ці чинники під час намагання створити хоча б формальні демократичні інститути і почали впливати на їхнє процедурне наповнення. Слабкість політичних інститутів (партії, парламент, органи місцевого самоврядування), їхня неспроможність виконувати головні функції (контролювання ресурсів доступу до влади, розподілу прибутків, агрегації і репрезентації інтересів, стабілізації та стимулювання очікувань у соціальних агентів впевненості у майбутньому) підсилювались патримоніалізмом і корупцією.

Враховуючи особливості історичного розвитку України, сучасні регіональні особливості мають об’єктивне підґрунтя, але тривалий час вони існували на побутовому рівні й не були предметом досліджень політологів.

Сучасні події в Україні й світі поставили низку проблем, які потребують нагального вирішення: починаючи від економічної реформи і закінчуючи адміністративним реформатуванням країни. Але для цього потрібні стабільність управління та підтримка політики реформ з боку населення. Одним із головних аспектів забезпечення стабільного

й динамічного розвитку держави є створення належних умов для спільного існування різних соціокультурних утворень, забезпечення регіонального розмаїття.

У полікультурній Україні склалась унікальна ситуація розмаїття в усіх його різновидах – етнічного, соціально-економічного, політичного, мовного, релігійного, що створює підґрунтя для формування нової ідентичності сучасного громадянина України. Як влучно підкреслює відома українська дослідниця Н. Яковенко, „простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно зміщувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів” [7, с.333]. І саме це строкатий спектр підштовхує країну до запровадження збалансованої *політики розмаїття*. Як гарантує ст.11 Конституції України 1996 р. щодо сприяння та консолідації, її історичної свідомості самотності всіх корінних народів і національних меншин.

Історична приналежність регіонів України до різних цивілізацій протягом тривалого часу зумовила відповідні етнорегіональні та соціокультурні розбіжності суспільства. Традиційно воно поділяється на західне та східне (відповідно до регіональних частин країни), які вирізняються, зокрема, характером та рівнем активності громадської участі. Але такий розподіл є надто загальним. Соціологи констатують більш дрібний територіальний розподіл, який відбиває електоральну географію, що склалася протягом років незалежності:

- *Західний регіон*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;
- *Центральний регіон*: м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області;
- *Східний регіон*: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;
- *Південний регіон*: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

Зазначений територіальний розподіл корелює з певними відмінностями у політичних уподобаннях. Традиційно націонал-демократичні політичні сили знаходять більшу підтримку у західних областях, комуністичні – у східних, соціалістичні – у

центральної. Водночас південні області та АР Крим вирізняються хиткістю політичних орієнтацій. Крім відмінності у політико-ідеологічних орієнтаціях, регіони відрізняються рівнем політичної активності. Найактивнішим населенням вважаються жителі Заходу, Київської області та Криму. При цьому спрямованість і цілі активності представників цих регіонів також різняться. Якщо в західних і центральних областях питання політичної активності пов'язані з незалежним та демократичним розвитком України в цілому, то в АР Крим – з обстоюванням соціально-політичних інтересів кримськотатарського або російськомовного населення.

До певного часу це розмаїття не мало характеру самостійного чинника політичного розвитку країни. Але виборчі перегони 2004 і 2006 років поставили на порядок денний питання міцності й цілісності держави, стабільності суспільства, перспективи її унітарності. Хоча було й раніше зрозумілим, що існування щонайменше трьох етнолінгвістичних груп (відповідно моноетнічних українців, моноетнічних росіян і великої білінгвістичної групи з різними орієнтаціями), розташованих у відповідних регіонах, потребує досить зваженої внутрішньої політики.

Вибори до Верховної Ради України у 2006, 2007 роках, президентські перегони 2004 та 2010 років засвідчили, що і західна частина України не є монолітною. Втім східні регіони складається з двох, досить чітко окреслених зон: „поміркованої” (Дніпропетровська, Харківська, Херсонська, Миколаївська та Запорізька обл.) і так званого „дикого Сходу” (Донецьк, Луганськ, АРК). Одеська та Запорізька області випадають з цієї схеми. Дана тенденція уперше з'явилася, на думку українського соціолога В.Хмелька, ще у 1994 р. під час другого туру президентських виборів [8]. Він підкреслив, що опитування 1994 р. показали: в обох частинах України ставлення до політичних свобод і до правової рівності членів суспільства були фактично однаковими, а до особливостей ринкової економіки, до приватної власності та розвитку приватного підприємництва були або дуже подібними, або відрізнялися значно менше, ніж розподіли голосів за різних кандидатів. Значно відрізнялися лише деякі національно-політичні орієнтації – ставлення до членства України в СНД, до відносин між Україною і Росією і до статусу в Україні російської мови. Фактично протягом двох каденцій президента Л.Кучми проводилась доволі м'яка політика поступового включення

південно-східної еліти до керування державою при домінуванні представників національно-демократичних сил, перш за все, з західних регіонів. Така політика передбачала поступове витіснення російської мови не лише з офіційного життя країни, але й з сфер культури та освіти. В той же час на тлі цієї політики поступово йшла кристалізація регіональної ідентичності – від Заходу до Сходу. Якщо протягом тринадцяти років деякі регіони фактично не були активними гравцями у виборчих перегонах, а результати виборів як президента, так і народних депутатів визначались на Заході, або на Сході, то фактично перемогу В.Ющенка у 2004 р. забезпечили центральні області України. Це було пов'язано з тим, що представники Заходу і Центру приблизно однаково розуміють свою національну ідентичність, що зміцнює відчуття солідарності. Націоналізм у даному випадку є засобом реалізації певної програми створення відкритого суспільства з європейським цінностями [9].

Але проблеми етнорегіональних розбіжностей актуалізувалися під час подій 2004 р. та тривалою політичною кризою (2004 – 2010 рр.) в Україні. Втім не варто вважати, що ці проблеми штучні і підживлені виключно зовнішніми факторами, а головними носіями певних гасел є або вороги української держави, або таємні агенти (так звана „п'ята колона”, чомусь виключно московського походження). Здається, що варто вести розмову не стільки про етнорегіональні, скільки про культурно-регіональні розбіжності

Подальший регіональний розподіл/розмежування можна спостерігати й за результатами парламентських виборів 2002, 2006, 2007 років, останніх президентських виборів. Але за останній рік відбулася радикалізація настроїв, в першу чергу, на заході країни. Там спочатку на дострокових виборах у Тернопільській області перемогу отримала радикально екстремістська права сила „Свобода” (30% голосів), а восени 2010 р. це суспільно-політичне об'єднання на місцевих виборах отримало вже приблизно 5% в цілому по країні. В той же час представники цієї політичної сили жодного разу не демонстрували ані толерантності, ані схильності до компромісу не лише до інакодумців, але й до інших етносів та ідеологій, окрім ідеології інтегрального націоналізму. Деякі політологи прогнозують навіть попадання цієї політичної сили у парламент у 2012 р. У такому випадку проблема регіональних розмежувань набере зовсім іншого характеру і на порядок денний може постати питання розколу

країни. А „етнічний поділ (ethnic division) робить складним, хоча і не неможливим...розвиток соціальної солідарності, необхідної для побудови ефективних інституцій” [10].

Але поки що головними лініями розбіжностей, котрі створюють передумову соціально-політичного й регіонального розколу

країни, є не етнічна приналежність, а ставлення до певних цінностей і зовнішньополітичного курсу на найближчі 5-10 років. І таким лініями можливого розколу є ставлення до членства України в СНД, до відносин між Україною та Росією і до статусу в Україні російської мови.

Характеристики електорату Партії регіонів порівняно з середніми показниками, % [11]

	Електорат Партії регіонів	Усі респонденти
Кількість респондентів, які ставляться позитивно або скоріше позитивно до:		
• Участі України у створенні ЄСП	85,5	72,1
• Вступу України до НАТО	10,2	25,2
• Наданні російській мові державного статусу	84,1	53,1
• Введення в Україні подвійного громадянства з Росією	76,2	54,2
• Введення в Україні федеративного державного устрою	32,9	22,5

Наведена таблиця свідчить про формування регіонального поділу за ставленням до питань, котрі мають конфронтаційний потенціал протягом усіх років існування незалежної України. Гострота цих питань для російської мовної групи (передусім на Сході й Півдні) традиційно посилюється у період виборів – головним чином, політиками, які використовують „мовне питання” у власних цілях. Водночас зростанню напруженості під час парламентських виборів 2006/2007 років посприяли й дії тодішньої влади, які були розцінені переважною частиною населення вказаних регіонів як „націоналістичні” й такі, що загрожують позиціям російської мови та російськомовних громадян.

Для стабілізації ситуації в країні і подолання тенденцій фрагментації держави та дезінтеграції суспільства необхідним є запровадження низки „круглих столів” із представниками різних верств суспільства із усіх регіонів (перш за все, інтелектуалів і політиків) щодо актуальних проблем: можливостей федералізації або децентралізації країни; статусу регіональних мов; статусу країни щодо воєнних блоків (від блокового до позаблокового). Лише відкрита дискусія навколо цих питань та проведення прозорої політики з урахуванням полісегментності і багатоетнічності суспі-

льства сприятиме подоланню тенденцій розколу і держави, і суспільств. І в даному випадку, на нашу думку, є корисним досвід політику мультикультуралізму. У сучасному житті термін мульти- чи полікультурність часто означає багатокультурність, або й просто багатоетнічність певного суспільства, сам факт його культурного розмаїття. Коротко поняття мультикультуралізму можна визначити як співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, і жодна з них не є панівною. Із визнання суспільства мультикультурним випливають два основні наслідки:

- переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб „інтегрувати” різні етнокультурні групи, адже таке інтегрування передбачає їх перетворення на „неодмінну” частку панівної культури;

- переосмислення поняття культурного різноманіття: слід враховувати владні відносини, відносини домінування (power relations) між різними культурними (етнічними, соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінантними) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати „інтерес до екзотичного”.

Тобто мультикультурна політика передбачає всебічне забезпечення співіснування різних за соціокультурними ознаками утворень. І в цій площині Україна мог-

ла б сформувати свої особливі практики мультикультуралізму, враховуючи особливості історії регіонів та їхнє строкате розмаїття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G.Sartori. – Cambridge University Press. – 1976. – 368 p.
2. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор / Г.Алмонд, Дж Пауэлл., К. Стром, Р. Далтон. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 566 с.
3. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних країн Західної Європи: інституційний вимір./ А. Романюк. – Л.: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
4. Lijphart A. Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries / A. Lijphart. – New Haven, Yale University Press, 1984. – 365 p.
5. Lipset S. Cleavage structures forty systems and voter alignments. An introduction / S. Lipset, S. Rokkan // Party systems and voter alignments. – London and New York, Collier-Macmillan-Free Press, 1967. – 554 p.
6. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе ? / Д.-Л. Сейле // Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем; [сб. науч.тр]. – М., 2004. – С.56-63.
7. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI- XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
8. Хмелько В.Через що політикам вдається розколівати Україну [Електронний ресурс] / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – № 24 (603). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/47092>
9. Арель Д. Украина выбирает запад, но без востка / Д.Арель // Pro et contra. – 2005. – № 1. – С.39-51.
10. Ritzen J. On „Good” Politicians and „Bad” Policies: Social Cohesion, Institutions and Growth [Електронний ресурс] / J.Ritzen, W. Easterly, M. Woolcock. – Режим доступу: <http://econ.worldbank.org/docs/1203.pdf>
11. Воронін Д. Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін: [за ред. Д.Вороніна та М. Шульги]. – К.: Інститут соціології АН України, 2004. – 705 с.